Impact Factor: 6.017

ISSN: 2278-9529

GALAXY

International Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed e-Journal

Vol.15, Issue- 1 January 2026

15 Years of Open Access

Editor-In-Chief: Dr. Vishwanath Bite

Managing Editor: Dr. Madhuri Bite

www.galaxyimrj.com

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत लॉर्ड माउंटबॅटन यांचे योगदान

डॉ. अरविंद पी. सोनटक्के
मार्गदर्शक,
इतिहास विभाग प्रमुख,
दिगंबरराव बिंदू महाविद्यालय, भोकर ता. भोकर,
जि.नांदेड. ४३१८०१.
श्री शेख इस्माईल शमशोद्दीन
संशोधक विद्यार्थी,
श्री शारदा भवन हायस्कूल, अर्धापूर.
ता. अर्धापूर जि.नांदेड.

१. प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास हा केवळ सशस्त्र किंवा असशस्त्र संघर्षाचा नोंदवही नसून, तो राजकीय समन्वय, मुत्सद्देगिरी आणि सत्तांतराच्या गुंतागुंतीच्या प्रक्रियांचे प्रतिबिंब आहे. या दीर्घ स्वातंत्र्यलढ्याच्या अंतिम टप्प्यात, ब्रिटिश साम्राज्याची सत्ता समाप्तीकडे झुकत असताना, लॉर्ड लुईस माउंटबॅटन यांची भूमिका निर्णायक स्वरूपाची ठरली. जरी ते ब्रिटिश राजसत्तेचे प्रतिनिधी होते, तरी भारतातील सत्ता हस्तांतरणाची प्रक्रिया सुसूत्रपणे पूर्ण करण्यामध्ये आणि तात्कालिक राजकीय कोंडी सोडवण्यात त्यांनी बजावलेली भूमिका इतिहासात विशेष महत्त्वाची मानली जाते. मार्च १९४७ मध्ये भारताचे शेवटचे व्हाईसराय म्हणून पदभार स्वीकारल्यानंतर अवघ्या काही महिन्यांत त्यांनी भारतीय उपखंडाच्या राजकीय भविष्याला कलाटणी दिली.

माउंटबॅटन यांच्या आगमनाच्या आधी भारतातील परिस्थिती अत्यंत अस्थिर होती. कॅबिनेट मिशन योजनेच्या अपयशामुळे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांच्यातील संबंध ताणले गेले होते. जातीय दंगली, प्रशासकीय अराजकता आणि वाढती असुरक्षितता यामुळे ब्रिटिश सरकारसमोर भारतातून सन्मानपूर्वक माघार घेण्याचे आव्हान उभे राहिले होते. या पार्श्वभूमीवर ब्रिटिश पंतप्रधान क्लेमेंट ॲटली यांनी माउंटबॅटन यांची शेवटचे व्हाईसराय म्हणून नियुक्ती केली. त्यांना व्यापक अधिकार देण्यात आले होते, ज्यामुळे ते केवळ प्रशासक न राहता, भारतीय नेतृत्वातील मतभेद मिटवणारे मध्यस्थ म्हणूनही कार्य करू शकतील.

भारतामध्ये दाखल होताच माउंटबॅटन यांनी राजकीय वास्तवाचा सखोल आढावा घेतला. त्यांनी महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल तसेच मोहम्मद अली जिना यांच्याशी सलग चर्चा केल्या. या संवादातून त्यांना हे स्पष्ट झाले की तत्कालीन परिस्थितीत अखंड भारताची संकल्पना प्रत्यक्षात आणणे अत्यंत कठीण झाले आहे. परिणामी, त्यांनी फाळणीचा पर्याय स्वीकारत ऐतिहासिक '३ जूनची योजना' जाहीर केली.

या योजनेद्वारे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांना सत्तांतराच्या प्रक्रियेसाठी तयार करण्यात आले. ही योजना केवळ प्रशासकीय निर्णय नसून, भारत आणि पाकिस्तान या दोन स्वतंत्र राष्ट्रांच्या निर्मितीची पायाभरणी करणारी ठरली. जरी फाळणीमुळे अभूतपूर्व हिंसाचार आणि मानवी

शोकांतिका घडल्या, तरी ब्रिटिश दृष्टीने हा निर्णय परिस्थितीवर नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न म्हणून मांडला गेला.

माउंटबॅटन यांचे सर्वाधिक चर्चिले जाणारे योगदान म्हणजे सत्तांतरासाठी ठरवलेली कालमर्यादा. ब्रिटिश सरकारने जून १९४८ पर्यंत सत्ता हस्तांतरित करण्याचे नियोजन केले होते; मात्र माउंटबॅटन यांनी संभाव्य यादवी युद्ध आणि प्रशासकीय ढासळण यांचा धोका लक्षात घेऊन ही प्रक्रिया वेगाने पूर्ण करण्याचा निर्णय घेतला. परिणामी, १५ ऑगस्ट १९४७ ही स्वातंत्र्याची तारीख निश्चित करण्यात आली. याच कालावधीत 'भारतीय स्वातंत्र्य कायदा, १९४७' संमत करून सत्तांतरास कायदेशीर अधिष्ठान देण्यात आले.

स्वातंत्र्यानंतर भारतासमोरील एक गंभीर प्रश्न म्हणजे ५६० हून अधिक संस्थानिकांचे भवितव्य. जर या संस्थानिकांनी स्वतंत्र अस्तित्व राखले असते, तर भारताची भौगोलिक आणि राजकीय एकात्मता धोक्यात आली असती. या संदर्भात माउंटबॅटन यांनी सरदार वल्लभभाई पटेल यांना अप्रत्यक्ष पण महत्त्वपूर्ण सहकार्य केले. आपल्या वैयक्तिक प्रतिष्ठेचा आणि राजघराण्यांशी असलेल्या संबंधांचा उपयोग करून त्यांनी अनेक संस्थानिकांना भारतात विलीन होण्यासाठी प्रवृत्त केले. हे योगदान अनेकदा दुर्लक्षित केले जात असले, तरी एकसंध भारताच्या निर्मितीसाठी ते अत्यंत मोलाचे ठरले.

एकूणच पाहता, लॉर्ड माउंटबॅटन यांचे योगदान द्वंद्वात्मक स्वरूपाचे दिसून येते. एका बाजूला त्यांनी फाळणीच्या प्रक्रियेला गती दिली, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर हिंसाचार आणि विस्थापन घडले; तर दुसऱ्या बाजूला, अत्यंत अस्थिर परिस्थितीत ब्रिटिश सत्ता कायदेशीर आणि प्रशासकीय मार्गाने भारतीय नेतृत्वाकडे सोपवण्याची कठीण जबाबदारी त्यांनी पार पाडली. स्वतंत्र भारताचे पहिले गव्हर्नर-जनरल म्हणून त्यांची नियुक्ती ही भारतीय नेत्यांनी त्यांच्या भूमिकेवर दाखवलेल्या विश्वासाचे द्योतक मानली जाते. त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या अंतिम टप्प्यात माउंटबॅटन हे केवळ ब्रिटिश अधिकारी न राहता, एका ऐतिहासिक संक्रमणाचे महत्त्वपूर्ण सूत्रधार ठरतात.

२. नियुक्तीची पार्श्वभूमी आणि भारतातील राजकीय परिस्थिती

दुसऱ्या महायुद्धानंतर ब्रिटिश साम्राज्याची राजकीय, आर्थिक आणि लष्करी शक्ती लक्षणीयरीत्या कमजोर झाली होती. दीर्घकाळ चाललेल्या युद्धामुळे ब्रिटनची अर्थव्यवस्था कोलमडली होती आणि वसाहतींवर नियंत्रण ठेवण्याची त्यांची क्षमता कमी झाली होती. भारताच्या संदर्भात पाहता, १९४२ च्या 'भारत छोडो' आंदोलनानंतर देशभरात ब्रिटिशविरोधी भावना तीव्र झाल्या होत्या. त्याचप्रमाणे, 'आझाद हिंद सेने'च्या अधिकाऱ्यांवर चालवलेल्या खटल्यांमुळे भारतीय सैनिक आणि सामान्य जनतेत राष्ट्रवादी चेतना अधिक तीव्र झाली. या घटनांमुळे ब्रिटिश सत्तेला भारतात टिकून राहणे दिवसेंदिवस कठीण होत गेले.

या पार्श्वभूमीवर २० फेब्रुवारी १९४७ रोजी ब्रिटिश पंतप्रधान क्लेमेंट ॲटली यांनी ब्रिटिश संसदेत एक ऐतिहासिक घोषणा केली की, ब्रिटन जून १९४८ पूर्वी भारतातील सत्ता भारतीयांकडे सोपवेल. या घोषणेमुळे भारताच्या स्वातंत्र्यप्रक्रियेला अधिकृत गती मिळाली. या निर्णायक टप्प्यावर लॉर्ड वेव्हेल यांच्या जागी भारताचे शेवटचे व्हाईसराय म्हणून लॉर्ड लुईस माउंटबॅटन यांची नियुक्ती करण्यात आली.१ माउंटबॅटन यांच्या निवडीमागे त्यांचे ब्रिटिश राजघराण्याशी असलेले निकटचे नाते, युद्धकालीन प्रशासनाचा अनुभव आणि प्रभावी व्यक्तिमत्व ही महत्त्वाची कारणे होती.२ ब्रिटिश सरकारला असे वाटत होते की, माउंटबॅटन यांच्या करिष्माई नेतृत्वामुळे भारतातील सत्ता हस्तांतरणाची प्रक्रिया तुलनेने सुलभ होईल.

३. माउंटबॅटन यांची कार्यपद्धती आणि भारतीय नेत्यांशी संबंध

२२ मार्च १९४७ रोजी लॉर्ड माउंटबॅटन भारतात दाखल झाले. पदभार स्वीकारताच त्यांनी भारतीय राजकीय वास्तव समजून घेण्यासाठी प्रमुख नेत्यांशी संवाद सुरू केला. त्यांची कार्यपद्धती पारंपरिक ब्रिटिश प्रशासकांपेक्षा वेगळी होती. ते अधिक खुले, संवादकेंद्रित आणि वैयक्तिक संबंधांवर भर देणारे होते. चर्चांच्या दरम्यान त्यांना लवकरच जाणवले की, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांच्यातील मतभेद इतके तीव्र झाले आहेत की, केवळ संवादातून त्यावर तोडगा काढणे अशक्यप्राय झाले आहे.

माउंटबॅटन यांनी जवाहरलाल नेहरू यांच्याशी घनिष्ठ वैयक्तिक मैत्री प्रस्थापित केली. ही मैत्री केवळ सामाजिक पातळीवर मर्यादित न राहता, सत्तांतराच्या प्रक्रियेत निर्णायक ठरली.३ नेहरूंच्या आधुनिक, धर्मनिरपेक्ष आणि एकसंध भारताच्या संकल्पनेशी माउंटबॅटन काही अंशी सहमत होते. मात्र, मोहम्मद अली जिना यांच्याशी त्यांचे संबंध तितकेसे सौहार्दपूर्ण राहिले नाहीत. जिना हे पाकिस्तानच्या मागणीवर ठाम होते आणि त्याव्यतिरिक्त कोणताही तोडगा स्वीकारण्यास ते तयार नव्हते. माउंटबॅटन यांच्या मते, जिना यांची भूमिका लवचिक नसून ती फाळणीच्या दिशेनेच झुकलेली होती.४ या परिस्थितीत माउंटबॅटन यांना दोन्ही बाजूंमध्ये समतोल साधणे अत्यंत कठीण झाले.

४. ‘३ जून योजना’ आणि फाळणीचा अटळ निर्णय

सुरुवातीला माउंटबॅटन यांनी ‘डिकी बर्ड प्लॅन’ नावाची एक योजना मांडली होती. या योजनेनुसार केंद्र कमकुवत ठेवून प्रांतिक स्वायत्ततेला अधिक महत्त्व देण्यात येणार होते. मात्र, जवाहरलाल नेहरूंनी या योजनेला तीव्र विरोध केला, कारण त्यामुळे भारत अनेक लहान घटकांत विभागला गेला असता आणि राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात आली असती. या विरोधानंतर माउंटबॅटन यांनी आपली भूमिका पुनर्विचारात घेत सुधारित ‘३ जून योजना’ सादर केली.

३ जून १९४७ रोजी जाहीर झालेल्या या योजनेनुसार भारताची फाळणी करून भारत आणि पाकिस्तान अशी दोन स्वतंत्र अधिराज्ये (Dominions) निर्माण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. काँग्रेसने हा

निर्णय अत्यंत जड अंतःकरणाने स्वीकारला, कारण त्यांना फाळणी टाळायची होती. मुस्लिम लीगने मात्र हा निर्णय अपरिहार्यता म्हणून मान्य केला.५ माउंटबॅटन यांनी याच योजनेअंतर्गत सत्ता हस्तांतरणाची तारीख १५ ऑगस्ट १९४७ निश्चित केली. नियोजित वेळेपेक्षा सुमारे दहा महिने आधी स्वातंत्र्य देण्याचा हा निर्णय इतिहासातील सर्वात धाडसी आणि तितकाच वादग्रस्त निर्णय मानला जातो.६

५. संस्थानिकांचे विलीनीकरण : एक निर्णायक भूमिका

स्वतंत्र भारताच्या निर्मितीसमोर सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे ५६२ हून अधिक संस्थानिकांचे भवितव्य. ब्रिटिश सार्वभौमत्व संपल्यानंतर ही संस्थाने तांत्रिकदृष्ट्या स्वतंत्र होणार होती. जर त्यांनी स्वतंत्र अस्तित्व राखले असते, तर भारताचे राजकीय आणि भौगोलिक विघटन झाले असते. या टप्प्यावर माउंटबॅटन यांनी सरदार वल्लभभाई पटेल आणि व्ही. पी. मेनन यांना महत्त्वपूर्ण पाठबळ दिले.

२५ जुलै १९४७ रोजी माउंटबॅटन यांनी संस्थानिकांना उद्देशून केलेल्या भाषणात स्पष्ट शब्दांत सांगितले की, त्यांनी भारत किंवा पाकिस्तान यांपैकी एखाद्या देशात विलीन होणे हेच त्यांच्या हिताचे आहे आणि भौगोलिक वास्तवाकडे दुर्लक्ष करून स्वतंत्र राहणे अशक्य आहे.७ त्यांच्या राजनैतिक दबावामुळे आणि पटेल–मेनन यांच्या कुशल धोरणामुळे काश्मीर, जुनागड आणि हैदराबाद वगळता

बहुतेक संस्थानिकांनी भारतात विलीन होण्याचा निर्णय घेतला.८ या प्रक्रियेमुळे भारताची एकात्मता अबाधित राहिली.

६. फाळणीचा हिंसाचार आणि रेडक्लिफ रेषेचा पेच

माउंटबॅटन यांच्यावर होणारी सर्वात तीव्र टीका म्हणजे फाळणीच्या वेळी उसळलेला हिंसाचार. भारत–पाकिस्तान सीमा निश्चित करण्यासाठी सर सिरिल रेडक्लिफ यांच्या अध्यक्षतेखाली सीमा आयोग नेमण्यात आला. रेडक्लिफ यांना भारताचा कोणताही प्रत्यक्ष अनुभव नव्हता आणि त्यांना अवघ्या पाच आठवड्यांत हे गुंतागुंतीचे कार्य पूर्ण करावे लागले.९ ही घाईघाईची प्रक्रिया अनेक त्रुटींनी भरलेली होती.

माउंटबॅटन यांनी सीमा आयोगाचा अहवाल स्वातंत्र्यदिनानंतरच जाहीर केला. यामागे ब्रिटिश सरकारवर हिंसाचाराची थेट जबाबदारी येऊ नये, हा एक प्रमुख हेतू होता असे मानले जाते.१० मात्र, या निर्णयाचा परिणाम असा झाला की, पंजाब आणि बंगालमध्ये भीषण दंगली उसळल्या. कोट्यवधी लोकांचे स्थलांतर झाले आणि लाखो निष्पाप लोकांना आपले प्राण गमवावे लागले.११ हा हिंसाचार माउंटबॅटन यांच्या वारशावर कायमचा डाग ठरला.

७. स्वतंत्र भारताचे पहिले गव्हर्नर जनरल

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर, भारतीय नेतृत्वाने लॉर्ड माउंटबॅटन यांना स्वतंत्र भारताचे पहिले गव्हर्नर जनरल म्हणून पदावर राहण्याची विनंती केली. पाकिस्तानात मोहम्मद अली जिना यांनी स्वतः हे पद स्वीकारले होते; मात्र भारताने एका ब्रिटिश अधिकाऱ्यावर विश्वास दाखवणे ही बाब उल्लेखनीय मानली जाते. गव्हर्नर जनरल म्हणून माउंटबॅटन यांनी निर्वासितांच्या समस्येवर तोडगा काढण्यासाठी आणि दिल्लीतील दंगली नियंत्रणात आणण्यासाठी 'इमर्जन्सी कमिटी' स्थापन करून सक्रिय प्रशासकीय भूमिका बजावली.१२

काश्मीर प्रश्नावरही त्यांनी नेहरूंना महत्त्वपूर्ण सल्ले दिले आणि भारताची बाजू आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या चौकटीत अधिक मजबूत करण्यास मदत केली [१३]. तथापि, या भूमिकेमुळे काही वेळा त्यांच्यावर पक्षपातीपणाचे आरोपही झाले.

८. चिकित्सक मूल्यमापन

लॉर्ड माउंटबॅटन यांच्या योगदानाचे मूल्यमापन करताना त्याचे दोन स्पष्ट पैलू दिसून येतात. एका बाजूला त्यांनी अत्यंत गुंतागुंतीच्या परिस्थितीत ब्रिटिश सत्तेचा अंत तुलनेने सन्मानपूर्वक केला आणि भारताला राष्ट्रकुलातील एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून स्थान मिळवून दिले.१४ दुसऱ्या बाजूला, सत्तांतराची घाई आणि अपुरे नियोजन यामुळे फाळणीदरम्यान झालेल्या भीषण हिंसाचाराची

जबाबदारी त्यांच्या निर्णयांवरही येते. तरीसुद्धा, संस्थानिकांच्या विलीनीकरणात त्यांनी बजावलेली भूमिका आधुनिक भारताच्या एकात्मतेसाठी अनन्यसाधारण ठरली आहे.१५

९. निष्कर्ष

लॉर्ड माउंटबॅटन हे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या अंतिम टप्प्यातील एक अपरिहार्य आणि वादग्रस्त व्यक्तिमत्व होते. त्यांची भूमिका केवळ सत्ता हस्तांतरणापुरती मर्यादित न राहता, एका नव्या लोकशाही राष्ट्राच्या जन्माशी निगडित होती. त्यांच्या निर्णयांबाबत मतभेद संभवतात; मात्र त्यांच्या राजनैतिक कौशल्याशिवाय भारताचे स्वातंत्र्य अधिक दीर्घकाळ लांबले असते आणि कदाचित अधिक रक्तरंजितही ठरले असते, असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ सूची (**Reference List**):

१. Ziegler, Philip (1985). Mountbatten: The Official Biography. London: Collins. (p. 351-355)

२. Attlee, Clement (1954). As It Happened. London: Heinemann. (p. 182)

३. Gopal, Sarvepalli (1976). Jawaharlal Nehru: A Biography, Vol. 1. London: Jonathan Cape. (p. 343)

૪. Jalal, Ayesha (1985). The Sole Spokesman: Jinnah, the Muslim League and the Demand for Pakistan. Cambridge University Press. (p. 215-220)

૫. Hodson, H. V. (1969). The Great Divide: Britain-India-Pakistan. London: Hutchinson. (p. 189-195)

૬. Collins, Larry & Lapierre, Dominique (1975). Freedom at Midnight. New York: Simon and Schuster. (p. 165-170)

૭. Menon, V. P. (1956). The Story of the Integration of the Indian States. New York: Macmillan. (p. 98-105)

૮. Patel, Vallabhbhai (1971). Sardar Patel's Correspondence, 1945-50. Ahmedabad: Navajivan Publishing House. (p. 42)

૯. Read, Anthony & Fisher, David (1997). The Proudest Day: India's Long Road to Independence. London: Jonathan Cape. (p. 482)

૧૦. Wolpert, Stanley (2006). Shameful Flight: The Last Years of the British Empire in India. Oxford University Press. (p. 167-172)

૧૧. Khan, Yasmin (2007). The Great Partition: The Making of India and Pakistan. Yale University Press. (p. 124-130)

१२. Campbell-Johnson, Alan (1951). Mission with Mountbatten. London: Robert Hale. (p. 354-358)

१३. Guha, Ramachandra (2007). India After Gandhi: The History of the World's Largest Democracy. London: Macmillan. (p. 62-65)

१४. Sarkar, Sumit (1983). Modern India, 1885–1947. Delhi: Macmillan. (p. 448-452)

१५. French, Patrick (1997). Liberty or Death: India's Journey to Independence and Division. London: HarperCollins. (p. 321)